

3. Левитан Л.С., Цилевич Л.М. Основы изучения сюжета. – Рига: Звайгзне, 1990. – 190 с.
4. Лескис Г.А. Пушкинский путь в литературе. Часть 2. – М.: ОГИ, 2000. – 640 с.
5. Schöpflin G. The functions of myth and a taxonomy of myths. – London, 1997. – 200 p.

АЙЫЛҒАНЫ ҮӨРЭТЭР БИЛИМ (ФИЗИКА) УОННА ОЛОНХО АЛТЫҢЫЛАРА

*Сатанар Марианна Тимофеевна,
н. с., «Олонхо уонна аан дойду эпостара» сектор сал.,
М.К. Аммосов аатынан ХИФУ, ОНЧИ*

Саха олонхото «былыргы дьыл мындаатыттан, урукку дьыл уорҕатыттан, ааспыт дьыл арҕаһыттан», аан дойду үөскээһиниттэн, киһи-аймах сиргэ олохсуйуоҕуттан, саха омок олоҕун хаамыытын кэпсиир сүдү айымньы. Олонхо өйдөбүллэрэ киэн, дириг ис хоһоонноохторун аныгы билим ситиһиилэрин кытта алтыһыннара тутан ырытан көрдөххө бэрт интириэһинэй түмүктэргэ кэлиэххэ сөп.

Бүгүнгү күнгэ саха омуга аан дойдуну анаарыытын сүрүн онкулларын туһунан Өктөөп революциятын иннинээҕи чинчийээччиилэртэн саҕалаан, син элбэх матырыйаал мунньулунна. Аан дойду үөскээһинин туһунан Н.А. Алексеев, Д.С. Макаров, А.И. Гоголев, Р.И. Бравина, Е.Н. Романова курдук улахан учуонайдар үлэлэрэ бу өйдөбүл сүрүн сүннүүн көрдөрбүттэрэ. С.К. Колодезников, Л.Л. Габышева, З.С. Семенова үлэлэрэ түг былыргы олоҕу анаарыыны (ол эбэтэр мифологическое мировоззрение) бастакы сарданга уотунуу сырдаппытара. Ол да буоллар, аныгы билим балысханлык сайдар, санга түөрүйэлэр уонна ньымалар төрүттэнэр кэмнэригэр урукку чаччыларга хайыһан, сангалыы көрөрбүт тоҕоостоох да, наадалаах да.

Олонхо уонна физика билимэ уратылары туохханый? Олонхоһут туруга – кэккэлэһэ баар атын эйгэлэргэ киирэн, ама киһи өйүн-санаатын таһынан билиини-көрүүнү тылынан уустаанураннаан тиэрдиигэ буоллаҕына, физика билимэ билиини эмпирическэй ньымаларынан ситиһэр. Кинилэр майгыннаһар өрүттэринэн түгэх өйдөбүллэргэ өтөн кириилэрэ буолар: олонхоһут өйүн-санаатын түгэбэр, физика – эттик түгэбэр.

Аан дойдуну анаарыга сүрүн өйдөбүллэринэн эйгэ (пространство), кэм-кэрдий (время), кытаанах эттик эйгэтэ (материя) буолаллар. Ама киһи көрөр хараба тулалыыр эйгэни ылыныыта хааччахтаах, атыннык эттэххэ, элбэх кээмэйдээх. Куйаартан кини хараба үс кээмэйдээх эйгэни арааран көрөр. Олонхоҕо баар эрэ барыта (бытие) куруук хамсыы турар элбэх кээмэйдээх эйгэ уонна бириэмэ буолан бэриллэр, бу – айыллыбыт Аан дойдубут Үөһэ, Орто, Аллараа дойдуларынан арахсыыта. Олонхохут көрүүтэ, кини уратыта, дьоҕура – тулалыыр эйгэни элбэх кээмэйдэринэн ылыныыта буолар. Самай дыктитэ, бу физика билимигэр «теория относительности» диэн биллэр [3]. Олонхохут туругун, ол эбэтэр, кэккэлэһэ баар атын кээмэйдэргэ киирэн, ама киһи өйүн-санаатын таһынан билиини-көрүүнү тылынан уустаан-ураннаан тиздээһинин физика билимин биир сүрүн түөрүйэтэ бигэргэтэр.

П.П. Ядрихинская – Бэдьээлэ «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» олонхотугар айгыраस्ताах аан ийэ дойду аан бастаан айыллыытын «Сир ийэ барахсан симэхтээх сири иһит сиксигин саҕа эрдэбиттэн, сириэдийэн ситэн, тэлгэнэн тэрээдийэн томтойо туоллан үөскүүрүгэр» [6, с. 76] – диэн оһуордаан-мандардаан ойуулаан биэрээһинэ, физика билимин «Улахан тоҕо тэбиитин» түөрүйэтин кытта чуо сөп түбөһөр. Чинчийээчи А.С. Попова этэринэн, ол кэмнээҕи Куйаар кизг кизлитигэр уларыыыны сахпыт улахан тоҕо тэбии олонхоҕо «Уордаах Уот кыргыһыы» диэн ыйылла сылдьар [3, с. 13].

Бэдьээлэ олонхото «Былыргы дьыллар быралыйбат быһылааннаах мындааларыгар, урукку хонуктар уларыыбат охсуһуулаах уорбаларыгар, эргэтээҕи дьыллар илбистээх-иирээннээх энгэрдэригэр, үс саха үөскүү илигинэ, биес саха бийһии илигинэ» [6, с. 5] – диэнтэн саҕалаан, ааҕааччыны олонхо алыптаах эйгэтигэр дэллэритэ сиэтэн киллэрэр. Бу тыллар көстүбэт кэтэх суолталарын эйгэлиин быһаччы сибээһэ «хаһаан эрэ, кэм диэн өйдөбүл саҕаланар-саҕыллар чымаан былыргытыгар» диэнинэн салайыллан ойууланар-хоһуллар. Онон бириэмэ биир тэтимнээх бэрээдэктээх хаамыы саҕаланыытын категориятынан ылыныллар. Маны эмпирическэй ньыманан булуллубут термодинамика 2-с сокуона итэҕэтиилээхтик бигэргэтэр.

Олонхоҕо өрө тутулар өйдөбүлүнэн Үрдүк Өй (всевышний разум) буолар, аан дайды айыллыытыгар кини көмөтүнэн өстөһүү эйэ-дэмнээхтик быһаарыллара маннык этиллэр: «өспөт тыыннаахтар, өлбөт бэйэлээхтэр – “эт-тирии бүтүн эрдэҕинэ эйэнэн кэпсэтиэххэ, сүүспүтүн аалсыахха, сүбэлэһэн көрүүххэ..” дэһэн,

кэпсэтэр киэби ыллылар» [2, с. 17]. Ол эбэтэр, айылбаҕа утарыта турар күүстэр тэнгэһиилэрин өйдөбүлэ сылдыар. Олонхо киэбэ, сюжеттарын тутула, ойуулаан көрөр систиэмэтэ бүүс-бүтүннүү, бу хаһан да тохтообот хамсааһыннаах тэнгэбил (динамическое равновесие) сүрүн өйдөбүлүгэр олобуурар. Маны киһи-аймах олус кыахтаах телескоптары айан, эттиктэр куйаарга хамсааһыннарын кэтээн көрөн билбит билиитэ эмиэ туоһулуур: космической быыл, гаас мунһуллубут эргирдэриттэн хойдон, дыапталлан-тапталлан сулустар үөскүүллэр, ол кэмгэ сулус ис итиитэ олус улаатар, бу конденсация түмүгэр планета үөскүүр, мөлүйүөнүнэн сыллар ааһыылара, ис оттуга бүтүүтэ сулус киэбэ-киэлитэ улаатан барар, кэнниир, ол кэнниттэн бу дыайы соһуччу хайысхатын уларытан, төттөрүтүн кыарааһынна хайыһар, итиэннэ бүтэр уһугар гравитационнай коллапсынан түмүктэммитэ улахан дэлби тэбиигэ эбэтэр хара дьөлөбөскө кубулуйуутугар тириэрдэр. Аныгы билим Аан дойду космологической тутулун быһаарыта икки сүрүн тирэхтээх, бу – хамсааһын уонна тэнгэһи.

Олонхоҕо кэпсэнэр Аан дойду тутула олус улахан космической эттиктэргэ эрэ буолбакка, олус кыра эттиктэргэ эмиэ итэҕэтиилээхтик көстөр. Физикаҕа Дирак түөрүйэтэ соһуччу арыыйыны онгорон, саҥа көрүүлэри киллэрэргэ олук уурбута. Аатам курдук кыракый эттик ис тутулугар, киһи сөбүөн курдук, тэнгэбил көстүүтүн чабылхай холобура – электрон ханыта позитрон диэн баара, маны ааһан квантовай физикаҕа кыракый эттиктэр икки айылҕалаахтара, ол эбэтэр, тэнгэһинэн долгун (волна) уонна частица буолалларын туһунан эмпирической ньымаларынан булуллубут арыыйылар, утарыта турар күүстэр уонна дыайсылар тэнгэһиилэрин көрдөрөр. Ол курдук олонхоҕо: «Охтон баранар мастаах, уолан баранар уулаах, уостан сүтэр уйгулаах.., муур-таар бэйэкэлээх орто туруу дыабыл дойду диэн, онһоллубута эбитэ үһү» [2, с. 8] – диэн, атыннык эттэххэ: орто дойдуга уларыта турар көстүүлэр бары сабалана уонна бүтэр айылгылаахтар, ол да буоллар, хайаан да хас көстүү кэннигэр хаалларардаах, салгырдаах буолан, олох – биир баайылаах быстыбат ситим диэн өйдөбүл бэриллэ сылдыар. Бу олус уустук «төрөөһүн өлүүнү сабаҕалыыр» мифологической өйдөбүлүн тиэмэтин биллэр учуонай Р.И. Бравина олохтоохтук чинчийбитэ.

Сахалыы өй-санаа түмүллэ сылдыар айымньытыгар – олонхоҕо тулалыыр эйгэни, айылҕаны тыыннаабымытан көрүү саха омугун сүрүн уратытынан буолар. Ол курдук, олонхоһут ойуулаан хоһуйуутугар: «Бу дыялэрин ис киэлитигэр остуоруйалаһа турар

олоппостордоох, олонголооно турар остуоллардаах, ыллааһа турар ыскааптардаах, сэхэргэһэ турар сэбэргэнэлэрдээх, таабырыннаһа турар долбуурдардаах» – диэн туттар [6, с. 15].

Олонхо этиитинэн «Салыа туойулар салгын кут, тэлэһитэ туойулар ийэ кут, бытарыта туойулар буор кут, өһүлэ туойулар сүр-кут» [5, с. 404] – диэн саха анимистической көрүүтүн сүрүн өйдөбүлэ, физикаҕа баар «биир эттик тэнгинэн үгүс квантовай туруктааҕар» олобуурар долгун функциятын түөрүйэтинээн олус чугастар.

Кинкиниир киэнг халлаанга баар олонхо үс дойдута – Үөһээ, Орто, Аллараа дойдулар тус-туспа олохтоох, аймахтаах-уруулаах дойдулар. Бу өйдөбүлү эмиэ квантовай физикаҕа баар Хью Эверетт «множественность миров» диэн концепцията бигэргэтэр.

Саха көрүүтүнэн, тыл уонна өй-санаа улахан күүстээхтэр. Ол курдук, олонхоҕо этиллэринэн: «эппит тылым иччитэ, саныыр санаам түмүгэ, өйдөөбүт өйүм саламтата, үһүөн мунһустан, халба кус сымыытын курдук үс хос таас дугуй балаакка буолуо, туох да дьиэгэ суох бүтэй буолуо» – диэн этиллэр [1, с. 205]. Манна дьиктитэ диэн, киһи ханнык баҕарар эттиги өй-санаа уонна тыл көмөтүнэн иччилиир кыахтаах диэн өйдөбүл өрө тутулар. Аатамнай физикаҕа бу өйдөбүл эмиэ сөп түбэхэр биир өрүтэ баар: Джон Уиллер этэринэн, чинчийээччи-учуонай кэтээн көрөөһүннэригэр, тас көрөөччү эрэ буолбакка, хайаан да бэйэтин өйүнэн-санаатынан эмиэ бытаххай эттиктэр туруктарыгар дьайар, арааһынай суол уустук хамсааһыннарга тириэрдэр, ол аата чинчийээччи-учуонай көхтөөх кыттааччы буолар эбит, диэн. Бу арийыы олонхо көрүүлэригэр чопчу сыһыаннаах буолуон сөп.

Онон, түмүктээн эттэххэ, олонхо диригэ, киэнэ, хос-хос арангалааҕа сөбүмэр. Маны олохтоохтук өйдүүр, фольклористикаҕа араас билимнэр көрүүлэрин алтыһыннара тутан, олонголооһун туругун үөрэтии болжомтону эрэйэр. Фольклористикаҕа естественнай билимнэр рациональнай ньымаларын туттуу олонхо мифологической өйүн-санаатын айылҕа сүрүн сокуоннарыныын холбуур. Бу холбоһор өйдөбүллэр, чуо майгыннаһар өрүттэр, уопсай семантической тутуллара, тулалыыр эйгэни биир кэлимсэ ис дьын быһыытынан ылынарга хайыһыннарар. Оттон маннык толкуйу үүнэр көлүөнэҕэ утары уунуу «киһи – Сир ийэ сорҕото», ону ааһан «киһи – Кинкиниир киэнг Куйаар сорҕото» диэн ноосфернай өйү-санааны иитиһэргэ онкул уурсар оруоллааҕа саарбаҕа суох. Бу хайысхаҕа киһи ис дьынэ, микрокосм, тулалыыр макрокосму кэрэһилиир, итиэннэ

олус табыгастаахтык онно сөп түбэхэр диэн толкуйу санааларын тамаҕар, тылларын чопчутугар илдэ сылдьаллар Анатолий Георгиевич Новиков, Егор Сидорович Сидоров, Розалия Иннокентьевна Бравина, Ксенофонт Дмитриевич Уткин, Андрей Саввич Саввинов, Акулина Серафимовна Попова, Вера Даниловна Софронова уо.д. а. научнай үлэлэрэ.

Сахалыы өйү-санааны, билиини-көрүүнү аныгы билим таһымыгар быһаарыы – бу, олонхо өссө атын өтгүнэн арыллытыгар, өйдөбүллэрэ байыытыгар, биллэ илик санга саҕахтарын ааннара сэгэйэригэр төһүү көмө буолуо этэ.

Благодарности: *Исследование выполнено в рамках научно-исследовательского проекта СВФУ “Героические эпосы тюрко-монгольских народов Евразии: проблемы и перспективы сравнительного изучения”*

Литература

1. Каратаев В.О. Могучий Эр Соготох. Олонхо. – Новосибирск: Наука, 1996. – 440 с.
2. Ойуунускай П.А. Дьулуруйар Ньургун Боотур. Олонхо. – Дьокуускай: Кинигэ изд-вота, 1975. – 431 с.
3. Относительности теория // Физическая энциклопедия (в 5 томах) / Под редакцией академика А.М. Прохорова. Т. 3. – М.: Советская энциклопедия, 1992. – С. 113-114.
4. Попова А.С. Олонхо кизэн кизилитигэр. – Дьокуускай: Сахаполиграфиздат, 1995. – 127 с.
5. Тимофеев-Теплоухов И.Г. Куруубай хааннаах Кулун Куллуштуур. Олонхо. – М.: Гл. ред. Восточной литературы, 1985. – 607 с.
6. Ядрихинский П.П. Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр. Олонхо. – Дьокуускай: Кинигэ изд-вота, 1981. – 200 с.

ОБРАЗНАЯ ЛЕКСИКА В ХАРАКТЕРИСТИКЕ ПЕРСОНАЖЕЙ В СЕВЕРНЫХ ОЛОНХО

Жиркова Евгения Егоровна,

*н. с., завсектором «Издание памятников эпического наследия»,
НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова*

Для изучения особенностей использования образной лексики якутского языка в характеристике персонажей северного олонхо были рассмотрены тексты олонхо оймьяконского, момского,